

Seppo Suhonen: Setukaiset kielen ja kulttuurin valossa

Setukaiset ovat kieleltään ja kulttuuriltaan omaleimaisimpia kielisukulaisiamme. He ovat vanhastaan asuneet Petserinmaalla, jonka pinta-ala ennen toista maailmansotaa oli 1585 km² (toisten tietojen mukaan 1777 km²) eli vain 1/11 tai 1/12 entisestä Kuopion läänistä (n. 20 000 km²). V. 1944 tästä Viron tasavallan alueesta joutui Venäjän puolelle noin kolme neljännestä, Viron puolelle jäi 26,5 %. Alueen halkaisevasta rajasta ei ole virallista sopimusta Venäjän ja Viron välillä.

Setukaisten määrästä on ensimmäisiä epävirallisia tietoja vuodelta 1902, jolloin heitä laskettiin olleen 16 571. Kuitenkin 20 vuotta myöhemmin (1922) virallisessa väestönlaskennassa heitä löytyi vain n. 3800. Heitä oli joka tapauksessa muuttanut paljon Vologdan ja Krasnojarskin kuvernementteihin; Krasnojarskin tienoillahan setukaisia elää vieläkin. Setukaisten nykyisestä luvusta ei tarkkaa selvyyttä. Virolaisten tutkijoiden (mm. Indrek Jääts) mukaan heitä on Venäjän puoleisessa Petserin rajonissa selvästi vähemmän kuin Viron puoleisella Setunmaalla eli alle 1000, ehkä n. 500 ja he ovat enimmäkseen vanhuksia. Setumaalla heitä on enintään 3000. Setukaisten ongelma on sama kuin kaikkien pienten kansojen eli uhka sulautua suurempiin kansoihin. Vaikka setukaiskansa on pieni, on muistettava, että kansan kulttuurimerkitys ei riipukaan asukasmäärästä. Suomalaisetkin ovat pieni kansa maailman mittakaavassa, mutta Suomi on silti suurvalta esimerkiksi tietotekniikassa ja kansainvälisessä kilpailukyvyssä.

Nimityksen setu, setukainen alkuperästä ei ole täyttä varmuutta. Monet tutkijat pitävät mahdollisena, että tämä nimi olisi saanut alkunsa setukaisten kielelle ominaisesta se-sanasta, joka on s'eo, ja sen muodosta settä 'sitä' (Julius Mägiste). Joka tapauksessa setu-nimitystä käytettiin ensimmäisen kerran kirjallisesti v. 1860 baltiansaksalaisten Inland-sanomalehdessä, ja sillä tarkoitettiin tuonaikaisessa Pihkovan kuvernementissa asuvia virolaisia.

Setukaisten alkuperästäkään ei ole täyttä varmuutta. Tutkijat kiistelevät siitä, ovatko he vanhoja asukkaita alueellaan vai myöhemmin Virosta sinne siirtyneitä. Heidän viime vuosisatojen historiansa on lyhyesti seuraava.

1900-luvun alkuun asti setukaiset olivat yhteiskunnallisten ja taloudellisten olojen osalta lähempänä venäläisiä kuin virolaisia. Virolaiset eivät silloin pitäneet heitä ominaan ja suhtautuivat heihin ennakkoluuloisesti, eivätkä setukaisetkaan pitäneet itseään virolaisina. Setukaisten omalle identiteetille olivat tärkeimpiä ortodoksisuus, naisten upeat kansallispuvut ja lauluperinne.

Maailmansotien välisenä aikana Viron tasavallan valtiollisen politiikan päämääränä oli setukaisten virolaistaminen, mutta siinä ei onnistuttu. Entiset identiteetin tunnuksukset säilyivät, eivätkä setukaiset vieläkaan ruvenneet pitämään itseään virolaisina.

Toisen maailmansodan jälkeen alkoi Viron puolella setukaisten luonnollinen virolaistuminen, kun alkoi massiivinen muutto maalta kaupunkeihin ja setukais-virolaiset avioliitot yleistyivät. Silloin muotoutui kaksitasoinen setukais-virolainen identiteetti, oltiin yhtä aikaa setukaisia ja virolaisia, ja varsinkin nuoret alkoivat tuntea itsensä nimenomaan virolaisiksi. Väestön

identiteetin selvimmäksi tunnukseksi jäi oikeastaan kieli, ja aiempien kansallispukujen ja lauluperinteen asema muuttui. Niistä tuli turistikavaraa, syntyi kiertäviä kansanlauluyhtyeitä. Olennaiseksi identiteetin säilyttäjäksi muodostuivat sukujen keskinäiset tapaamiset kotikylän hautausmaalla kirkkopyhinä. Ortodoksisuus säilytti tärkeän merkityksensä vain vanhalla sukupolvella. Neuvostoyhteiskunnassa nuoriso sai ateistisen kasvatuksen ja siten yhteiseen ortodoksisuuteen perustuva side venäläisiin heikkeni.

Nykyisten setukaisten tärkeimmäksi etnisen identiteetin tunnukseksi on jäänyt kieli, ja seuraavat tunnukset ovat perinnäinen kansankulttuuri kuten kansanpuvut ja -laulut sekä ortodoksisuus. Suomalaiset tuntevat setukaiset juuri lauluyhtyeistään ja setukaisnaiset upeiden kansallispukujen ja rintakorujen kantajina. Setukaiset vaalivat kulttuuriperinteitään nykyisin hyvin aktiivisesti. Monien laulukuorojen lisäksi järjestetään setukaiskongresseja, laulupäiviä ja kuningaskunnanpäiviä, joiden pitämiseen on saatu malli Vermlannin ja Norjan suomalaismetsien entisten asukkaiden muistoksi järjestettävistä kuningaskuntapäivistä. Silloin Setunmaa julistautuu yhdeksi päiväksi itsenäiseksi kuningaskunnaksi samassa hengessä kuin oli Sinuhe egyptiläisen väärän kuninkaan päivä. Sana kuningas on setussa tarkoittanut sekä Ruotsin kuningasta että Venäjän tsaaria.

Edellä mainittua setukaisten tärkeimpää tuntomerkkiä eli heidän puhumaansa murretta nimitetään monesti kieleksi, kuten he itsekin sanovat (seto kiil'). On tunnettua, että kielen ja murteen rajaa on monesti hyvin vaikea määritellä, kun täytyy ottaa huomioon myös historiallisia ja sosiaalisia näkökohtia puhtaasti kielellisten lisäksi. Eiväthän kaikki suomalaisetkaan hyväksy sitä, että savo on savolaisten mielestä kieli ja vaikka on savonkielistä kirjallisuutta ja savon kielen seura. Myös setukaisilla on kirjakieli, tosin yhteinen võrolaisten kanssa, ja sitä käytetään myös kaunokirjallisesti. Kielitieteellisesti setun ja võrun murre ovat todella hyvin lähellä toisiaan, ja setu lasketaan kuuluvaksi võrun murrealueeseen. Eräs tunnettu virolainen kielitieteilijä (Hella Keem) on pitänyt võrun murretta itsenäisenä kielenä ja setua sen vanhempana muotona. Voisi kai sanoa, että setu on Viron savoa; kummassakin on vanhoja muualta hävinneitä piirteitä. Pohjoisvirolaisten on vaikea ymmärtää setun kieltä, ja varsinkin entisaikojen setukaisilla on ollut vaikeuksia saada selvää viron kirjakielestä.

Setukaiset ovat olleet vuosisatoja tekemisissä venäjänkielisten kanssa, ja tämä vieras kieli onkin jättänyt monia merkkejä. Setukaiset osaavat ääntää selvästi pehmeän b:n, d:n ja g:n ja soinnillisen z:n, jotka ovat savolaiselle kauhistus eli siellä pata on pada ja isä on iza. Mutta on yhteistäkin savon kanssa eli heillä on sama j:mäinen ääntämistapa kuin Kuopiossa vaikkapa sanoissa vel' ja sus' ja setussa vielä paljon laajemmin venäjän kielen mukaisesti. Siinä on setukaisilla omaa kehitystä ja venäjän vaikutusta, mutta savossa tämä piirre on vain omaa kehitystä.

Jos katsotaan kielen vanhaa sanastoa, niin on nähtävissä sekä yhtäläisyyksiä että eroja setun ja pohjoisviron (eli samalla viron kirjakielen) kesken. Yhteisiä ja myös suomen kanssa yhteisiä ovat vaikkapa sanat kivi ja vesi. Sen sijaan erilaisia ovat pohjoisen viron sanat koer 'koira', lind 'lintu' ja oder 'ohra' (savon otra) verrattuna setun vastaaviin sanoihin pini (joka on sama sana kuin suomen peni), tsirk (suomen sirkku) ja kesv.

Virolainen tutkija Mari Must on ansiokkaasti selvittänyt viron kielen ja varsinkin sen murteiden venäläisperäisiä lainasanoja. Ne kuvastavat hyvin myös sitä, millaisia kulttuurivaikutteita idästä päin on tullut. Tässä yhteydessä on syytä tarkastella erityisesti

juuri niitä. On muistettava, että menneinä aikoina kansankulttuuri on ollut aivan samanveroista kulttuuria kuin nykyaikana ns. korkeakulttuuri teattereineen ja konsertteineen. Venäjän kielen ja kulttuurin vaikutus kuvastuu oikeastaan kaikilla setukaisten elämänaloilla. Otan sanaesimerkkejä vain muutamilta keskeisiltä kansanomaisen kulttuurin alueilta ja ainoastaan luettelen muita kysymykseen tulevia alueita.

Setukaiset ovat vanhastaan olleet maanviljelijöitä ja karjanhoitajia, ja on luonnollista, että he ovat joutuneet näiden keskeisten elinkeinojen parissa paljon tekemisiin venäläisten kanssa. Esitän joitakin esimerkkejä, joilla voi olla kosketuskohtia myös Suomeen.

Kaakkois-Viron pellavankasvatuksessa on tuntuissa Pihkovan pellavankasvattajien vaikutusta kuten osoittaa vaikkapa setun kielen venäläinen lainasana kreeben 'pellavaharja' < ven. greben'.

Puutarhat ja kasvimaat ovat olleet tärkeitä varsinkin Pihkovan ja Peipsin järven rantakylissä, joissa kurkun ja sipulin kasvatusta on ollut pitkään asukkaiden päätulolähde. Onkin luonnollista, että useimpien puutarhakasvien nimitykset ovat tulleet idästä kuten kartohk 'peruna' < ven. kartofel' tai ugurits 'kurkku' < ven. ogurets. Samaten on runsaasti muita kasvien ja hedelmien nimityksiä sekä heinätöihin liittyvää terminologiaa. Työkaluista puheen ollen levisi 1800-luvulla Viroon juuri Kaakkois-Viron kautta uusi auratyyppi, joka tunnetaan nimellä venäläisaura, ja samoihin aikoihin tuli käyttöön myös ohutteräinen venäläisviikate, joka työnsi tieltään entisen viikatetyypin Länsi-Viroon. Karjatalouden alalla on mielenkiintoinen sana t' s'irgaski här'g 'tšserkessiläishärkä', joka on tarkoittanut aiemmin muuallakin Virossa syöttöhärkää ja joka nimitys on tunnettu Suomessakin. Se johtuu kaukasialaisesta kansannimestä tšserkessit < ven. tšherkasy, jolla nimellä tunnettiin Ukrainan kasakat 1500-luvulla. Tämä härkärotu tuotiinkin juuri Ukrainasta.

Erittäin tärkeä on ollut venäläisten kalastajien vaikutus Viron kalastuksen kehittämiseen. Venäläisten välityksellä levisivät uudet kalastusmenetelmät koko Viroon aina länsi- ja pohjoisrannikolle saakka kuten suomalainen kansatieteilijä Ilmari Manninen (1931) on osoittanut. Erityisen paljon venäläisiltä opittiin talvikalastusta, ja vaikutus ulottui myös venerakenteisiin. Ostaçskovin kaupungissa Tverin kuvernementissa oli verkkotehdas, josta myös Pihkovan järven kalastajat saivat verkkonsa, ja tämän kaupungin kalastajat ulottivat retkensä Suomenlahdellekin Peipsin ja Narvanjoen kautta, ja he tekivät kalastusretkiä vielä 1800-luvun lopussa. Samaisesta Ostaçskovin kaupungin nimestä muuten on muistona koko Itä-Virossa tunnettu kalastajansaappaiden nimitys, joka setussa kuuluu osta(t)ski < ven. ostashi.

Hyvin kuvaava on kuuritsa-nimisen verkon (< ven kuritsa) leviäminen Pihkovan järveltä Suomeen. Se on matalan veden verkko, tavallaan nuotta, jonka reisiä vastaavia verkkoja vedetään jalaksilla pitkin pohjaa. 1800-luvun puolivälissä virolaiset kalastajat ottivat käyttöön venäläisten mallin mukaan suuret syvänvedennuotat, joiden osien nimitykset myös saatiin venäjän kielestä, esim. pätin 'nuottaköysi' < ven. pjatina.

Setukaiskylissä voi huomata, että rakennukset ovat siellä erilaisia kuin yleensä virolaiskylissä. Etelävirolainen talotyyppi riihitupa (rehetuba) on ollut setukaisilla käytössä vain alueen länsirajalla, mutta itäpuolella on ollut käytössä venäläinen, oikeastaan valkovenäläinen rakennustapa. Venäläisperäistä on myös rakennusten sijainti ja vieläpä huonejärjestyskin, samaten uuni ja ikkunoiden sijoittelu tuvan seiniin. Ei ihme, että suomalainen tutkija Ilmari

Manninen pani nämä tyyliä heti merkille 1920-luvulla kirjoittaessaan tutkimusta setukaisten rakennuksista.

Ruokalajeista on tavallinen mm. kissel' 'kaurakiisseli' < ven. kisel'. Kiisseli-nimityshän on Suomessa levinnyt Karjalan ja Itä-Suomen kautta laajemmallekin ja myös muunlaisten ruokien kuin vain kaurakiisselin nimitykseksi.

Suomalaiset ihailevat setukaisnaisten kauniita pukuja. Varsinkin aiemmin nämä puvut olivat pääpiirtein venäläistyylisiä, mutta itäistä vaikutusta on näkyvissä nytkin. Esimerkiksi paidan koristeena käytetään punaista puuvillalankaa, jonka nimi on kumak < ven. kumak. Sitä tuotiin Sisä-Venäjältä, ja se tunnettiin Etelä-Virossa jo 1700-luvun alussa. Osassa murteita siitä on jäänyt jäljelle vain jälkiosa, jolloin sana kuuluu maak. Suomen itämurteissakin on tunnettu kumakka 'punainen pumpulilanka' tai 'punainen ohut pumpulikangas', ja sen mainitsee Elias Lönnrotkin suuressa (suomalais-ruotsalaisessa) sanakirjassaan 1874. Setukaismiehet pitävät paitaa housujen päällä, ja sekin on venäläisperäinen tapa.

Setukaiset ovat ortodokseja, ja onkin hyvin ymmärrettävää, että uskonnollinen terminologia on yleensä venäläisperäistä, ja tässä suhteessa on selvä ero muihin viron murteisiin verrattuna siitä huolimatta, että 1840-luvulla ortodoksisuus levisi huomattavasti Etelä-Viron ja Länsi-Viron saarille. Tavallisia ovat vaikkapa sellaiset Karjalassakin tutut sanat kuin Jumalan puhuttelu hospodi < ven. gospod' ja moltva 'rukous' < ven. molitva. Venäjän kielestä ovat peräisin myös kirkollisten juhlapäivien ja monien muidenkin vuoden merkkipäivien nimitykset kuten paas(s)apäiv < ven. Spas 'Vapahtaja'. Se on ortodoksinen kirkkopyhä 6. elokuuta, jolloin voi ensimmäisen kerran maistaa omenaa. Samaten masselits 'laskiainen, laskiaisviikko' < ven. maslenitsa.

Tällaisia lainasanoja voitaisiin luetella satoja lisää.

Setukaisten pitkään kulttuuriperinteeseen kuuluu myös heidän asuinalueensa rikas historia. Petserin luostari perustettiin 1400-luvulla. Irboskasta tuli jo 1000 vuotta sitten Venäjän länsirajan puolustuskeskus, ja sinne alettiin rakentaa vuonna 1330 samantyyppistä linnoitusta kuin on nytkin nähtävissä Pihkovassa ja Ivangorodissa.

Setukaisten tärkeä kansallinen tuntomerkki on myös rikas henkinen kansanperinne, erityisesti lauluperinne. Se on aina ollut elävää ja uutta luovaa. Mainitsen vain kaksi esimerkkiä. Kun setukaiskuoro kävi aikoinaan esiintymässä Moskovassa Brezhnevin syntymäpäivillä, se sepitti vaivattomasti tilanteeseen sopivan laulun. Ja kun viimeksi kuulin setukaiskuorojen esityksiä Kuopiossa, oli kulunut viikko Estonian onnettomuudesta, ja kuoron laulaja Olga Lohk improvisoi erittäin vaikuttavan itkuvirren uhrien muistoksi kaupungintalon salissa. Itkuvirret, itkut (Sarv) todella kuuluvat setukaisten vanhaan perinteeseen. Niitä on osattu ja jonkin verran osataan vieläkin myös Karjalassa ja vanhoina aikoina on tunnettu Savossakin. Setukaisten mahtavaa lauluperinnettä on julkaistu monta paksua nidettä, mutta suurinta osaa ei varmaankaan ole koskaan kirjoihin viety .

Kuopio on merkittävä paikka setukaisten historiassa. Kun Petserin rajonin setukaisilta kysyttiin, mitä he ovat setun kielellä lukeneet, useimmat mainitsivat setukaisten kansalliseepoksen Pekon, jonka kuopiolainen Snellman-instituutti julkaisi v. 1995 aivan kuten myös virolaisten kansalliseepos Kalevipoeg oli ilmestynyt juuri Kuopiossa 133 vuotta aikaisemmin. Aivan samaan tapaan kertoi virolainen tutkija Mare Piho minulle Krasnojarskin

setukaisista, että Peko-eepos oli antanut heille aivan uuden ulottuvuuden historiansa ymmärtämiseen. Suomessa ei oikein olekaan muuta paikkaa kuin Kuopio, jossa voitaisiin niin hyvin perustein puhua setukaisista.

Kirjallisuutta

Eichenbaum, Külli 1997a. Setomaa kultuuriline ja ja geograafiline kujunemislugu. – Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus. Setomaa kujunemislugu. Publications of Võro instituut 2. S. 9-10.

Eichenbaum, Külli 1997b. Rahvastik ja asustus. – Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus. Setomaa kujunemislugu. Publications of Võro instituut 2. S. 16-18.

Jääts, Indrek 1998. Setude etniline identiteet with summary in English: The ethnic Identity of the Setus. Studia ethnologica tartuensia 1. Tartu Ülikooli õppetool. Tartu.

Koreinik, Kadri 1997. Setomaa elanike sotsiaaldemograafiline ülevaade. – Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus. Setomaa kujunemislugu. Publications of Võro instituut 2. S. 19-28.

Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti keeles. Tallinn.

Mägiste, Julius 1977. Setukaistekstejä. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 159. Helsinki.

Peko. Setu rahvusepos – Setukaiseepos – The Setu epic. Toim. Paul Hagu ja Seppo Suhonen. Snellman-instituutti. A-sarja 18/1995. Kuopio 1995.

Petserimaa. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. IV. Lõuna-Eesti. Lund 1957.

Sarv, Vaike 2000. Setu itkukultuur. Ars musicae popularis 14. Academic dissertatation. University of Tampere, Department of Folk Tradition. Tartu - Tampere.

Võro-seto language. Võro instituut. Võro 1999.